

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

2017

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na tipheji ta 10.

PHEJI YA SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(30)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
4. Nkhwatihata emakumu ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.
5. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila ra swivutiso.
6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
8. Ndinganyeto wa maavelo ya nkarhi:

XIYENGE XA A: Timinete ta 50	
XIYENGE XA B: Timinete ta 30	
XIYENGE XA C: Timinete ta 40	
9. Tsala swi saseka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

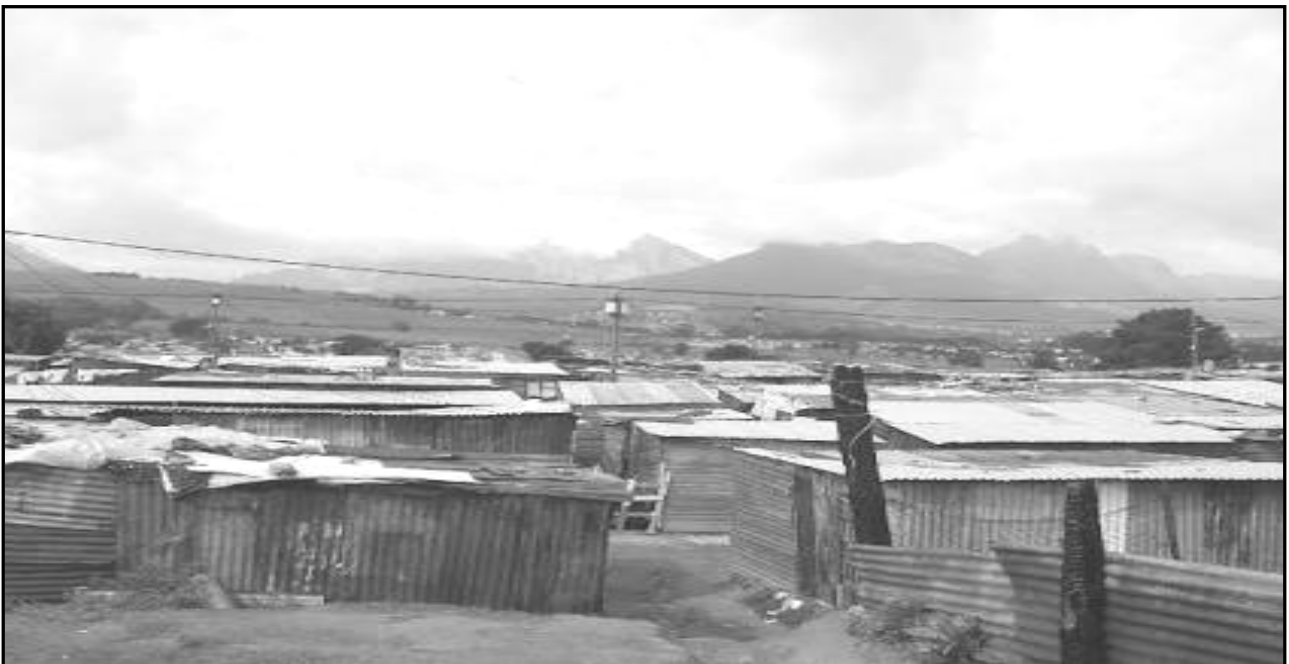
Hlaya XITSHURIWA xa A, u languta na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**LEXI NGA HERIKI XA HLOLA!**

1	Vana vo tala va sala va xaniseka hikokwalaho ka ku sala va hlayisa mindyangu. Leswi swi vangwa hi ku va vatswari vo tala va lova hi tinghozi ta le magondzweni loko van'wana va lova hi mavabyi lawa ya nga tala laha misaveni va nga hlanganisangi vana va vona na maxaka. Mavabyi man'wana ya tshikelela vatswari hindlela yo chavisa, va nga ha koti na ku endla nchumu. Loko vana va tshama na mutswari un'we va boheka ku tiongolela yena. Leswi swa va karhata hikuva va vona ku xaniseka ka mutswari wa vona. A swa ha fani na khale laha maxaka a ya swi kota ku sala va hlayisa vana loko mutswari wa vona a lovile. Sweswi vanhu a va ha tivani, kona loko swi fika eka vana lavatsongo swo nyanya kunene. N'wana u tiva ntsena vamakwavo lava a tswariweke na vona hi tatana na manana un'we.	5 10
2	Matimba a a tshama na mana wa yena Khensani emikhukhwini ya le Hatshama. Kusukela loko Matimba a velekiwile a a nga si tshama a vona maxaka ya mana kumbe tata wa yena, a ko va yena na mana wa yena va ri vambirhi na vaakelani va vona ntsena.	15
3	Matimba a a ri xifanyetana xa malembe ya khumen'we, a a dyondza exikolweni xa le hansi xa Mpisana. Mana wa yena a a tirha emakhixini elokixini ra Hitekani. Loko a ya entirhweni a a hundza a siya Matimba exikolweni a tlhela a hundza a n'wi teka loko a vuya. Minkarhi yo tala loko Matimba a vutisa mana wa yena hi maxaka ya ka vona, mana wa yena a a hlundzuka a nga lavi ku hlamula kufika laha Matimba a nga timiyelela a nga ha vutisi nchumu.	20
4	Khensani, mana wa Matimba a a nga swi ehleketi leswaku siku rin'wana Matimba u ta ma lava maxaka ya yena. Khensani u sungurile ku vabya kambe a byi nga ri vuvabyi lebyi a byi languteka byi ta koxa vutomi bya yena. Vaakelani a va ta va ta pfuna Matimba ku ongola mana wa yena hilaha va kotaka hakona. Khensani u vuyile a hanya, kambe a swi yangi kule laha a nga tlhela a vabya. Endzhaku ka xinkadyana swikwembu swa ka vona swi n'wi vitanile. Mfumo wu pfunile Matimba ku lahla mana wa yena tanihileswi a a nga ri na xaka na mali yo lahla ha yona.	25 30
5	Loko swi hundzile Matimba u sarile a ri yexe, nhloko yi kula. U sungurile ku famba a lava maxaka ya yena kambe ko fana na kwala. Endzhaku ka nkarhi ku humelerile Maria loyi a tiendleke makwavo wa Khensani, mana wa Matimba.	

6	U yile eka ma <i>Social worker</i> laha a nga fika a hamba a ku hi yena makwavo wa Khensani, mana wa Matimba a tlhela a ku u ta teka Matimba a ya tshama na yena ekaya ka yena. Tanihleswi swi tivekaka leswaku xikukwana xa yin'wanyana huku a xi hleteri hi yin'wanyana huku, Maria na yena a a nga lavi ku hlayisa Matimba a a lava ntsena mali ya mudende leyi kumiwaka ya vana lava nga siyiwa hi vatswari. Loko va n'wi nyika mali a a teka a ya xava byalwa a xavisa a hlayisa na vana va yena. U sungurile ku xanisa Matimba laha namixo a a fanele a suka a tirhile loko a ya exikolweni ku ri hiku yena a nga yi helo. Loko Matimba a vuya hi le xikolweni a a sweka a tlhela a n'wi pfuna ku xavisa byalwa.	35 40
7	Swilo leswi hinkwaswo a swi n'wi tikela hikuva loko mana wa yena a ha hanya a nga swi endli. Matimba u sungurile ku ka a nga ha tsaki, a sungula na ku tsundzuka mana wa yena. Kambe a a tichavelela hi ku vula leswaku hambiloko swilo swi tika u ta tiyisela a dyondza xikolo leswaku mana wa yena laha a nga etlela kona a ta tinyungubyisa hi yena.	45
8	Mana wa yena a a hamba a n'wi byela leswaku loko a lava ku hluvula vusiwana u fanele a dyondza xikolo hikuva masiku lawa swilo swa tika loko u nga dyondzangi. Swi vile tano laha a nga tinyiketela hi matimba a dyondza a ya pasa hi swinyeletana eka Giredi ya 12. U kumile basari kutani a ya dyondzela vudokodela eYunivhesithi ya Limpopo laha a nga heta tidyondzo ta yena a tipfulela sejari eHatshama. Matimba u xavile yindlu eHitekani a ya titshamela kona.	50 55

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

NA**XITSHURIWA XA B**[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.squata.camps.com]**SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A**

1.1 Xana Matimba u kurisiwile hi mani?

(1)

Vundzeni bya papila leri a byi tirhisiwi handle ka mpfumelelo wa ntsariso

Phendla

- 1.2 Loyi a nga kurisa Matimba a a yi kuma kwihi mali yo n'wi kurisa? (1)
- 1.3 Hlawula nhlamulo yin'we eka tinhlamulo leti nga laha hansi leyi humeselaka erivaleni nhlamuselo ya xiphemu lexi tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
'Loko swi hundzile Matimba u sarile a ri yexe, **nhloko yi kula.**'
- A Matimba u pfimbile nhloko hikwalaho ka rifu ra mana wa yena.
B Matimba a a nga swi tivi leswi a a fanerile ku swi endla hikwalaho ka rifu ra mana wa yena.
C Matimba u rile ku kala nhloko ya yena yi kula swinene hikwalaho ka rifu ra mana wa yena.
D Matimba u hlanganile nhloko hikwalaho ka rifu ra mana wa yena. (1)
- 1.4 Tshaha xivulwa lexi kombaka leswaku Khensani a a hundzile emisaveni. (1)
- 1.5 I yini lexi a xi hlohlotela Matimba ku ya emahlweni a dyondza hambiloko xiyimo xi tika? (2)
- 1.6 Mutsari u hi lemukisa yini hi xitshuriwa lexi mayelana na swiendlo swa Maria? (2)
- 1.7 Nyika nhlamuselo ya xivuriso lexi landzelaka:
Xikukwana xa yin'wanyana huku a xi hletero hi yin'wanyana huku. (2)
- 1.8 Ku va Khensani a hlundzuka loko Matimba a n'wi vutisa hi maxaka ya yena swi nga va swi vangiwa hi yini? (2)
- 1.9 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.10 Ku nga va ku ri yini lexi endleke leswaku Matimba loko se a ri dokodela a yile a ya tshama eHitekani? (2)
- 1.11 Hi ku vona ka wena i yini lexi endlaka leswaku vatswari vo tala va lova va nga tivanisangi vana va vona na maxaka ya vona? (2)
- 1.12 Xana Maria u nga n'wi tsundzuxa yini mayelana na hanyelo ra yena endzhaku ka rifu ra Khensani? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.13 Hlamusela hi ku komisa leswi xifaniso lexi nga eka xitshuriwa xa B xi ku tiselaka swona emiehleketweni. (2)
- 1.14 U vona onge ku nga endliwa yini ku herisa xiyimo lexi nga eka xitshuriwa xa B? (2)
- 1.15 Hi rihi khombo leri nga welaka vanhu lava tshamaka endhawini leyi nga ka xitshuriwa xa B? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.16 Hi kwihi ku yelana loku nga kona exikarhi ka xitshuriwa xa A na xitshuriwa xa B? (2)
- 1.17 Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka xitshuriwa xa A na xitshuriwa xa B? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka lexi nge: 'Tindlela to papalata vuvabyi bya malariya' kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo lowu kombisaka tindlela leti nga tirhisiwaka ku sivela ku andza ka vuvabyi bya malariya laha tikweni.

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

1. Komisa hungu leri hi marito lama nga hundziki **90** u kombisa **tindlela leti nga tirhisiwaka ku sivela ku andza ka vuvabyi bya malariya laha tikweni.**
2. Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
3. U languteriwa ku tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi ndlela ya ndzimana kambe u katsa timhakankulu ta nkombo (7).
4. A wu fanelangi ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.
5. Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.

XITSHURIWA XA C**TINDLELA TO PAPALATA VUVABYI BYA MALARIYA**

Malariya i vuvabyi lebyi vangiwaka hi tinsuna lebyi koxaka vutomi bya vanhu va nhlayo ya le henhla swinene emisaveni, ngopfungopfu ematikweni lawa ya nga etindhawini leti kumaka timpfula hi nguva ya ximumu. Swa olova ku sivela vuvabyi bya malariya ku tlula ku byi tshungula loko se byi ku hlaserile. Muvabyi wa byona u pandziwa hi nhloko, a dzuka nyuku, a rhurhumela, a nga naveli swakudya, a hlanta, a chuluka na ku hela matimba.

Ku ringeta ku sivela malariya Ndzawulo ya swa Rihanyu yi thola vanhu lava ngenaka muti hi muti va fafazela endzeni na le handle ka tindlu ku dlaya tinsuna leti hangalasaka vuvabyi lebyi. Vanhu va nga pfuneta hi ku pfumela leswaku tindlu ta vona ti fafazeriwa ematshan'weni ya ku khiya tindlu va ya tumbela. Vanhu va fanele ku pfala mafasitere dyambu ri nga si pela ku sivela tinsuna ku nghena etindlwini. Lowu hi wona nkarhi wa kahle lowu nsuna leyi rhwalaka xitsongwatsongwana xa malariya yi ngenaka hi wona etindlwini. Loko munhu a ehleketa leswaku u na vuvabyi lebyi a nga fanelangi ku heta nkarhi, u fanele a tsutsumela exhibedhlele, etlilini kumbe eka dokodela a ya kamberiwa.

Loko munhu a lava ku endzela ndhawu leyi a tivaka leswaku yi na Malariya u fanele ku kuma swo sivela naswona loko a vuya u fanele ku ya kamberiwa ku tiyisisa leswaku a nga vuyangi na byona. Vanhu va nga swi kota ku papalata ku andza ka tinsuna ta malariya hi ku tiyisisa leswaku a ku vi na mati lama yimeke kun'wana na kun'wana handle ka lawa ma nga hlayisiwa hi mfanelo no funengetiwa hikuva laha hi kona vutshikelelweni bya tinsuna. Va nga tirhisa mirhi leyi faneleke ku tisirhelela eka tinsuna ngopfungopfu navusiku naloko va tshamile ehandle naswona i swa nkoka ku tshama endlwini navusiku hikuva i nkarhi lowu tinsuna ti tiphinaka hi wona hi ngati ya vanhu. Tinete to sivela tinsuna ti nga tirhisiwa ku pfala byetlelo loko vanhu va etlele ku tiyisisa vuhlayiseki bya vona. Hi ndlela leyi va ta va va ri karhi va pfuneta ku papalata na ku hunguta ku andza ka vuvabyi bya malariya.

[Xi hundzuluxeriwile xi huma eka webusayiti ya www.departmentofhealth.gov.za]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: [10]

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

U RINDZE YINI?

[Xi huma eka webusayiti ya www.gettyimages.com]

Namuntlha ku pfumala selulafoni lexi fambaka na xinhongana (selfie stick) u mpheheleni. Swi fambile na minkarhi leswo ganganzela tikhamera na tiselulafoni ta Xintu. I norho ku va u titeka xifaniso hi wexe handle ka *selfie stick*. Loko u lava ku tekeriwa enhlokweni na wena bvun'wala u ba hi *selfie stick*. Titwise vunandzi bya thekinoloji.

- 3.1 Nyika tindhawu timbirhi laha vanhu va rhandzaka ku tirhisa tiselulafoni leti nga na *tiselfie stick*. (2)
- 3.2 Tshaha xivulwa lexi humelerisaka ririmi ro tlhontlha matitwelo eka xinavetiso lexi. (1)
- 3.3 Xiya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Loko u lava ku tekeriwa enhlokweni na wena **bvun'wala** u ba hi *selfie stick*.
Xana rito 'bvun'wala' ri na nkucetelo muni eka vaamukeri va hungu? (2)

- 3.4 Eka xinavetiso lexi ku na nhlokomhaka leyi tsariweke hi maletere lamakulu lama tikisiweke. Xana loko nhlokomhaka leyi a yi nga ri kona a ku ta humelela yini? (2)
- 3.5 Kombisa mboyamelathelorin'we lowu humelerisiwaka hi xinavetiso lexi. (2)
- 3.6 Ku ya hi xinavetiso lexi, u vona onge i yini lexi endlaka leswaku vanhu va xava ti*selfie stick*? (1)
- [10]

XIVUTISO XA 4: KHUTHUNI

Xiya khathuni leyi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.cartoonstock.com]

- 4.1 Swimunhuhatwa leswi swi nga va swi ri kwihi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.2 Hi rihi hungunkulu leri humelerisiwaka hi khathuni leyi? (2)

- 4.3 Ximunhuhakwa lexi nga eku vulavuleni xi ri: '**Phela la ku rila xa mina xinari.**' Hlamusela leswi xi vulaka swona hi marito lawa. (1)
- 4.4 Kombisa ku yelana loku nga kona eka vito ra ndhawu leyi na leswi vuriwaka hi ximunhuhakwa lexi loko xi ku: 'U ta dyondza ku hanya.' (2)
- 4.5 U nga vula yini hi thoni ya marito ya ximunhuhakwa lexi nga ku vulavuleni eka khathuni leyi? (2)
- 4.6 Kombisa ku hambana loku humelerisiwaka hi xivumbeko xa mahlo ya swimunhuhakwa leswimbirhi swi nga tshama ehansi. (1)
- [10]**

XIVUTISO XA 5: PROSI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F

LEXI NGA HERIKI XA HLOLA

N'waXimbhazimana, nkata Mapiki, a a tirha exipurasanini xa le kusuhi. A a ri wansati hakunene, handle ka swona, ingi a **phurile byi hola** a teka **swigujana** swa yena a tlhelela eka rikwavo hikuva Mapiki hi rigombo rinene a a khoma nomboro. A a nga swi koti ku kombisana na nghamu yakwe loko swin'wana swi tshuka swi nga fambangi kahle. Na yena N'waXimbhazimana a a lo tiya. Loko a ko va lavo fana na hina **vamafambaborile** a hi ta va hi **lan'wile khale vudyangwana** hi ku mbeyeteriwa. Laha kaya na kona a ku nga ri na nchumu lexi a a xi endla handle ko pfuka a rhiya ndleve laha a byi bava kona. A a nga **kali** a khomiwa hi tingana ku ya byela nsati leswaku a n'wi nyika mali a ya byi chucha na vavanunakulobye. Loko nsati o tshuka a te: 'Namuntlha ndzi lo paa!' a a to vuya a n'wi beburile. Leswi swi byarile rivengo rikulu **etimbilwini** ta vana va vona. Hambiswiritano N'waXimbhazimana wa vanhu a a swi ba hi makatla, a a tirha hi ku tikarhata ku kurisa vana va yena. Hambileswi vana va yena a **va hanya hi rikoko ra xilondzo**, va kotile ku pasa Giredi ya 12 hivunharhu bya vona va tlhela va tirha mintirho ya xiyimo xa le henhla. Va **tiakerile** miti ya vona kutani va **akela** mana wa vona dyiyindlu dya manyunyu leswaku a wisa vusiwana, va tlhela va n'wi tholela mutirhi wo n'wi hlayisa, tata wa vona va n'wi siyisa xisweswo. 5 10 15

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

- 5.1 Kombisa ntirho wa xiaki lexi tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi:
Leswi swi byarile rivengo rikulu **etimbilwini** ta vana va vona. (1)
- 5.2 Xiya xivulwa lexi landzelaka: '... a teka **swigujana** swa yena a tlhelela eka rikwavo.'
Hikokwalaho ka yini mutsari a tirhisile rito '**swigujana**' eka xivulwa lexi nga laha henhla? (1)

5.3 Hlawula nhlamulo yin'we eka tinhlamulo leti nga laha hansi leyi nga ta hetisa xivulwa lexi landzelaka:

Loko mutsari a ku N'waXimbhazimana 'A a ri wansati hakunene' u vula leswaku N'waXimbhazimana a a ...

- A ambala swiambalo swa xisati.
- B nga va rhandzi vanhu va xinuna.
- C swi kota ku tiyisela swiyimo swo tika leswi a swi vangiwa hi nuna wa yena.
- D tirhandza swinene. (1)

5.4 Rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nge: 'Loko a ko va lavo fana na hina **vamafambaborile**' u nga ri tirhisa loko ku humelerile yini? (1)

5.5 Loko mutsari a ku: 'a hi ta va hi **lan'wile khale vudyangwana**' u vula yini? (2)

5.6 Titumbuluxele xivulwa hi rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi, lexi nga eka mintila wa 1 na 2 laha henhla ku humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi.

'... ingi a phurile byi **hola**.' (2)

5.7 Hi kwihi ku hambana loku nga kona eka marhavi ya riendli lama tikisiweke eka swivulwa leswi nga laha hansi?

Va **tiakerile** miti ya vona kutani va **akela** mana wa vona dyiyindlu dya manyunyu leswaku a wisa vusiwana. (2)
[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70